

Валентина ЛОСЬ,
мол. наук. співробітник НБУВ

Корпус церковних джерел з історії Греко-уніатської церкви на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: класифікація та інформаційні можливості

У статті у результаті опрацьованого масиву джерел церковного походження здійснено спробу класифікації, аналізу, внутрішньої та зовнішньої критики документів. Особлива увага акцентується на висвітленні основних аспектів інформаційного потенціалу зазначеного корпусу джерел.

К л ю ч о в і с л о в а: церковні джерела, Греко-уніатська церква, класифікація, архівні фонди Православних та Уніатських консисторій.

Зацікавленість історією Греко-уніатської церкви, що є відмітною рисою сучасних історико-джерелознавчих студій, спричинила до значного пошуків евристичної архівної роботи. Загалом, увага до джерел з історії Церкви є цілком зрозумілою, зважаючи на ту роль, яку відіграла Церква як у середньовічному, так і в модерному суспільстві. Так, ґрунтовне дослідження документальної спадщини уніатської церкви на теренах Львівщини було здійснене львівським істориком І. Сковчилясом¹.

Не залишилися поза увагою дослідників й терени Правобережної України, хоча з цієї тематики нема спеціальних монографічних праць українських істориків (більших успіхів досягла сучасна польська історіографія, зокрема, слід згадати монографічні дослідження та публікацію джерел кс. М. Радвана)². Натомість ряд статей характеризує лише ту чи іншу частину документальної спадщини уніатської Церкви³. Архівознавчій та джерелознавчій церковній тематиці присвячено статті дослідників О.П. Крижанівського⁴, М. Довбищенка⁵, Р. Кондратюка⁶.

Тобто на сьогодні відбувається не тільки кількісне збагачення джерельної бази, а й її тематичне розширення. Проте не всі джерела з історії Церкви висвітлені. Саме тому особлива увага в нашій публікації приділяється комплексному аналізу церковних джерел та їх інформаційному потенціалу. Пояснюється це ще й тим, що у зв'язку з відсутністю в Україні спеціалізованих архівів церковних документів (частина знищена, а решта влилася до державних сховищ) наразі досить складно вибудувати структуру цих джерел та

оцінити рівень їх збереженості в архівах та бібліотечних і музейних зібраннях.

Корпус церковних джерел, який є предметом нашого дослідження, представлений широкою палітрою документів, що потребують групування. За приклад ми беремо концепцію, запропоновану польським професором С. Лібровським, згідно з якою церковні архіви поділяються на монастирські та єпархіяльні. Останні, своєю чергою, поділяються на консисторські (найбільш репрезентативні та інформативні), благочинні та парафіяльні (які найменш збереглися на сьогодні)⁷. Крім того, враховуючи той аспект, що Уніатська церква в досліджуваній період перебувала в залежності як від Римо-католицької, так і Православної церков, ми ділимо даний блок джерел за конфесійним походженням: документи, що походять з Православних, Римо-Католицьких та Уніатських церковних архівів. Відмітимо, що різноконфесійне походження документів сприяє їх взаємодоповненню та взаємоперевірці. Крім того, джерельну базу Уніатської церкви слід поділити на документи білого та чорного (ченців) духовенства. Але монастирські матеріали в даній публікації ми не висвітлюємо.

Виходячи із постулату, що будь-яка класифікація є відносною, для більш повного висвітлення інформаційного потенціалу джерельної бази всередині зазначеного блоку ми будемо розглядати джерела також за видами та змістом.

Пристаюючи до розгляду комплексу документів, які зосереджені у церковних фондах, насамперед слід відмітити, що Церква у своєму зовнішньому прояві є досить складною структурою та складається з кількох рівнів управлінсько-

го апарату. Особливо це стосується Православної церкви, рівень одержавленості якої був найбільшим. Тому ми розглянемо документи вищих органів церковної влади, а саме Св. Синоду, і документи єпархіальних органів влади.

Значний інтерес для вивчення історії Греко-уніатської церкви XIX ст. становлять синодальні архівні документи РДІА СПб (Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі). Справи, які тією чи іншою мірою стосуються становища Уніатської церкви в Російській імперії, зосереджені в кількох фондах Св. Синоду: Канцелярії Синоду (ф. 796), Канцелярії обер-прокурора Синоду (ф. 797), Рукописах Синоду (ф. 834), Господарському управлінні Синоду (ф. 799).

У зазначених фондах зосереджена найрізноманітніша звітна інформація про стан греко-уніатського духовенства та церков Правобережних губерній. Найбільш повно представлена інформація про кількість приєднаних уніатів, опір духовенства та населення приєднанню та заходи уряду щодо цього. Є тут документи про створення Таємного комітету по греко-уніатських справах, а також інструкції з питання про приєднання уніатів, значна кількість справ про ліквідацію уніатських церков та передачу їх до православного відомства, репресивні заходи щодо неблагонадійних уніатів. Слід зауважити, що часто у фондах Синоду можна знайти справи, які дублюють аналогічні документи, що зберігаються у фондах світських губернських канцелярій. Це дублювання інформації є досить вигідним для сучасного дослідника, оскільки збереженість фондів місцевих архівів є меншою, ніж столичного.

Значний масив справ стосується не тільки білого духовенства, а й чорного. Так, є відомості про василіанські монастирі, їх ліквідацію та міри покарання «зятятим» монахам. Значну увагу приділено участі василіанських монахів у польському повстанні та мірах їх покарання. Власне, саме документи Св. Синоду ілюструють процес поступової ліквідації Греко-уніатської церкви на законодавчому рівні, а як це здійснювалося на місцях – висвітлюють документи місцевого рівня. До того ж, фонди Синоду містять й офіційне та приватне листування уніатських митрополитів і православних єпископів між собою та з обер-прокурором, що є необхідною інформацією для дослідження міжконфесійних відносин духовенства. У фондах можна виокремити групу документів про освітню діяльність Уніатської церкви, зокрема, про становище училищ василіанських монастирів, монас-

тирських бібліотек тощо. Ці документи дають можливість прослідкувати заходи, які здійснювалися для поступової русифікації освітніх духовних закладів Уніатської церкви.

Внутрішнє життя самої Церкви представлено де-що менше. Тому неабияку цінність становлять детальні звіти з усіх Правобережних єпархій, так звані візитації, за 1817–1820 рр. про біле та чорне духовенство, огляди єпархій уніатськими єпископами, відомості про число народжених та померлих в греко-уніатських єпархіях на 1834–35 рр. та інші документи.

Загалом, уніатські документи фондів Синоду дають можливість прослідкувати еволюцію поглядів на Уніатську церкву в державних колах Російської імперії.

Найбільше уніатських матеріалів серед православних єпархіальних органів управління знаходиться в Київській та Волинській духовних консисторіях Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі ЦДІАК України) – ф. 127, Державного обласного архіву Житомирської області (далі ДАЖО) – ф. 1.

Консисторські документи, особливо Волинські, містять необхідну для даного дослідження інформацію про процес приєднання уніатського населення на місцевому рівні. В них простежується не тільки констатація фактів, а й емоційне ставлення як приєднувачів, так і приєднаних.

Важливість консисторських справ полягає ще і в тому, що в них нерідко трапляються імператорські та синодальні розпорядження, котрі своїм змістом стосувалися суто єпархіального життя і тому не публікувалися в загальноімперських збірниках. Крім того, у справах знаходяться і різноманітні розпорядження як архієреїв, так і представників світської місцевої влади щодо церковних питань.

Слід відзначити і певні відмінності в уніатських документах Київської та Волинської консисторій, що стосуються нашого дослідження.

Київська духовна консисторія (ф. 127, ЦДІАК України) була заснована в 1700 р. і проіснувала до 1919 р. Волинська консисторія (ф. 1, ДАЖО) – з 1795 по 1921 рр. Попри те, що фонд Київської консисторії містить значно більшу кількість справ, тут менше одиниць зберігання, які стосуються Уніатської церкви. Уніатські справи представлені дуже фрагментарно і розпорошені по багатьох описах. Тому для їх виявлення були наскрізно переглянуті усі описи. Найбільша кількість уніатських справ датується кінцем XVIII – першими роками XIX ст., тобто часом приєднання уніатів до православ'я. У

подальшому згадки про уніатів трапляються досить рідко. Що теж цілком зрозуміло, адже кількість уніатів на теренах Київщини в першій третині XIX ст. була незначною. За своїм змістом ці справи можна поділити на ті, що стосуються приєднання уніатів до православ'я, та ті, що висвітлюють реакцію різних верств населення на ці події.

На відміну від Київської консисторії, у фонді Волинської консисторії уніатські матеріали представлені цілісним комплексом, особливо це стосується опису 1, який охоплює 1795–1798 рр. – роки найбільш активного приєднання. Адже саме Волинь, твердиня унії, чинила найбільш опір насильницькому впровадженню православ'я. Всі ці справи відтворюють становище тогочасного суспільства і його реакцію на зміни в Церкві. Тут можна прослідкувати як особливості підготовки та процес реалізації царської релігійної політики на місцях, так і злам та розкол, що відбувався в тодішньому суспільстві. Також є тут цілий пласт документів, які висвітлюють і майновий стан уніатського та православного духовенства через призму їх не завжди мирних стосунків.

Якщо в Київській консисторії міститься значна кількість прохань греко-уніатських священиків про приєднання, то у справах Волинської консисторії відсоток цих прохань незначний. Тут переважають справи, які висвітлюють протидію греко-уніатів, а також майнові конфлікти духовенства обох обрядів. Таким чином, сам характер справ є ще одним свідченням відмінностей у процесі приєднання на території Київщини та Волині, де унія стала традиційною релігією.

Отже, консисторські справи, особливо першого десятиліття перебування Греко-уніатської церкви у складі Російської імперії, є джерелами не тільки для висвітлення процесу приєднання, а й внутрішнього життя Церкви в зазначений період, що простежується на прикладі взаємовідносин православного та уніатського духовенства.

Щодо рівня вірогідності та об'єктивності зазначеного пласту консисторських документів, то до нього, як і до будь-якого іншого комплексу джерел, слід ставитися дуже обережно. Адже суб'єктивний фактор завжди накладав відбиток на писемну спадщину. Вірогідність джерела можна встановити тільки при порівнянні з джерелами іншого характеру, а також з даними про культурну традицію досліджуваного періоду, яка безперечно накладає свій відбиток на світосприйняття автора.

Слід наголосити, що комплекс уніатських документів у фондах Православної церкви не дає нам можливості розкриття внутрішнього становища

Церкви. Для цього необхідно залучити джерела, які містяться у фондах Римо-католицької церкви. Наявність у них уніатських документів пояснюється як самою юрисдикційною близькістю обох віросповідань, так і особливостями релігійної політики російських імператорів. Адже в роки правління Павла I і, частково, Олександра I Греко-уніатська церква перебувала у відомчому підпорядкуванні Римо-католицької церкви. Тому й не дивно, що частина її документів осіла у католицьких фондах. Ситуація ускладнилася і тим, що вже в радянські часи під час переформування фондів та складання описів саме через близькість назв та слабку орієнтацію в церковних справах працівників значний обсяг уніатських матеріалів був вилучений із своїх фондів. Відповідно, ці документи розкривають внутрішній бік функціонування Церкви.

Зокрема, великий пласт уніатських матеріалів зосереджено у ДАЖО, у фонді 178, опис 53 Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії, до якого потрапили документи з внутрішньої історії Уніатської церкви, а саме акти візитацій, які проводилися наприкінці XVIII ст., метричні книги Овруцького повіту початку XIX ст.

Подібна ситуація спостерігається і в Київських архівах. Зокрема, у фонді ф. 1040 Радомишльського деканату ЦДІАК України серед документів Могильовської Римо-католицької духовної консисторії за 1749–1926 рр. є пласт надзвичайно важливих для історії Греко-уніатської церкви матеріалів. Зокрема це актуальні для нашого дослідження описи візитацій греко-уніатських церков Радомишльського повіту за 1830 р., які ми охарактеризуємо дещо пізніше.

Загалом, слід відзначити, що крім уніатських документів, які випадково потрапили до римо-католицьких фондів, значний інтерес становлять і самі католицькі справи, що містять інформацію про взаємні стосунки та конфлікти між уніатським та католицьким духовенством.

Однак найбільш повну інформацію дають нам матеріали власне уніатського походження. Крім вищезгаданих архівних матеріалів Св. Синоду, частина документів Уніатської церкви зосереджена у ф. 821 Департаменту духовних справ іноземних сповідань МВС (РДІА СПб), де висвітлюється не тільки позиція держави щодо Уніатської церкви та статистичні дані про кількість приєднаних, а й малодосліджений комплекс документів із канцелярії митрополита С. Сестренцевича. Для дослідження внутрішніх відносин уніатської та католицької ієрархії найбільший інтерес стано-

вить епістолярна спадщина, зокрема, листи греко-уніатських єпископів до римсько-католицьких митрополитів.

Втім найбільший масив документів міститься у ф. 824 «Білорусько-Литовська духовна колегія» і у ф. 823 «Канцелярія митрополитів греко-уніатських церков Росії». Власне самі документи уніатських митрополитів зберігаються у фонді 823, який має три описи. У третьому описі фонду, що є найменш дослідженим, зустрічаються документи XVII–XIX ст. Цей опис багатий на детальні відомості про уніатські єпархії, а саме: дані про стан парафіяльних церков і фундушів Правобережних губерній, відомості про біле та чорне духовенство, звіти про візитації монастирів та церков, рапорти Луцького єпископа про різні сфери життя своєї єпархії. Документи цього фонду цінні вже й тим, що походять від самих представників Уніатської церкви, хоча стверджувати їх абсолютну об'єктивність не слід. Не менш цінними є матеріали, які знаходяться у фонді Білорусько-Литовської колегії. У ній є багато важливих документів статистичного характеру та справ про майнові спори як греко-уніатських священників поміж собою, так і з православним та католицьким духовенством. Важливо, що чимало документів цих фондів, що розкривають надзвичайно важливі аспекти внутрішнього та зовнішнього життя Греко-католицької церкви, залишаються до цього часу маловідомими.

Не менш цінними є документи уніатських консисторій. Нами було опрацьовано більшість документів ф. 972 «Білоруська греко-уніатська духовна консисторія» (1751–1840, 254 од. зб.), в ЦДІАК України, частину документів ф. 420 «Литовська греко-уніатська духовна консисторія» (1825–1836 рр., 49 од. зб.) в ДАЖО та ф. 382 «Луцька уніатська генеральна духовна консисторія» (1732–1841, 3 описи) в Державному архіві Волинської області (далі ДАВО). Частина уніатських документів досліджуваної території потрапила й до фонду 95 «Холмська греко-уніатська консисторія» (1229 од. зб., 1525–1875/1905 рр.) в Люблінському державному архіві. Документи цих уніатських консисторій, більшість яких належить до внутрішніх церковних джерел, зберігають найрізноманітнішу інформацію як про міжцерковні відносини, так і про внутрішнє життя Церкви. Кожна із консисторій висвітлює різні аспекти становища та діяльності управлінської системи й духовенства уніатської єпархії.

Найбільшим висвітленням характеризується фонд Луцької консисторії, оскільки більшість документів нашого періоду дослідження потрапляли

саме до цієї консисторії. Фонди Білоруської та Литовської консисторій містять значно менший обсяг документів. Так, фонд Литовської консисторії містить, в основному, метричні книги за 1825–1836 рр., а Білоруської – охоплює матеріали в основному 30-х років XIX ст., що пояснюється припиненням функціонування Луцької консисторії разом із ліквідацією Луцької єпархії.

Документи Луцької консисторії можна умовно поділити за тематичним принципом на кілька груп: 1) офіційні документи нормативного та виконавчого характеру: витяги з імператорських указів, укази консисторії, рапорти деканів та настоятелів монастирів; 2) метричні книги з 1802 по 1836 рр., сповідні розписи та звіти про кількість церков та священників того чи іншого повіту; 3) документи наративного характеру, що висвітлюють пастирську діяльність Греко-уніатської церкви, до яких входять, перш за все, візитні описи церков, повідомлення про появу чудотворних ікон, а також справи освітнього характеру матеріали про будівництво шкіл та різноманітні рапорти з цього приводу; 4) справи про вирішення конфліктів між духовенством та парафіянами; 5) пласт документів, присвячених економічному боку діяльності Церкви: прибутково-витратні відомості, рапорти про церковні фондуші; 6) незначна кількість матеріалів, з яких можна прослідкувати добродійну діяльність Уніатської церкви XVIII–XIX ст. Цінність останніх посилюється й тим, що на сьогодні ця діяльність Церкви найменше висвітлена, що пояснюється як слабким розвитком цієї сфери діяльності, так і фрагментарністю відомостей, що збереглися в архівних джерелах. Слід наголосити і на тому, що специфіка консисторських документів не сприяла відкладенню в них матеріалів такого типу. Адже у своїй переважній більшості добродійна діяльність Церкви не могла входити до сфери компетенції такого судово-управлінського органа, як консисторія. Знайдені нами в Луцькій консисторії фрагментарні дані пояснюються тим, що благочинні отримали наказ подати відомості про наявність шпиталів при церквах.

Крім того, у фонді є і джерела епістолярні – листування єпископів з деканами, а також з представниками православної та католицької ієрархії. В цілому матеріали Луцької консисторії потребують ретельного опрацювання науковцями, оскільки це допоможе з'ясувати малодосліджені аспекти внутрішнього життя Церкви зазначеного періоду. До того ж, їх вивчення допомогло б висвітлити і духовну сферу життя Уніатської церкви – наприклад,

особливості вияву самоідентифікації уніатського населення (на прикладі появи чудотворних ікон саме в досліджуваній період, що є предметом для подальшого дослідження зв'язку народної побожності і антиуніатської політики російського уряду).

Документи Білоруської консисторії репрезентують життя церкви в період посилення адміністративного тиску (1820–1830-ті роки XIX ст.) Як і в інших консисторіях, тут міститься масив указів духовної колегії, метричних книг, сповідних розписів, рапортів деканів по стан церков та їх візитації. Втім, більша частина матеріалу висвітлює реакцію населення та духовенства на зміни, які відбувалися в Греко-уніатській церкві в результаті урядової політики 30-х років XIX ст. (заборона висвячувати священників до римсько-католицьких каплиць, впровадження православної обрядовості, закриття монастирів тощо).

Таким чином, документи Білоруської консисторії є логічним продовженням матеріалів Луцької консисторії.

Частину уніатських документів, що стосуються територіальних меж нашого дослідження, можна відшукати й у фонді 95 «Холмська греко-католицька консисторія». Так, в одній із справ фонду знаходяться документи, що висвітлюють процес підготовки до ліквідації унії на теренах Правобережної України в кінці XVIII ст., а також її остаточної ліквідації 1839 р.⁸, копії документів Греко-уніатського колегіуму за 1834 р. тощо⁹.

Слід відзначити, що в документах Холмської консисторії було віднайдено документ, який стосується історії Овруцького монастиря та фундушів документи Ратненської церкви на Волині, датовані 1629, 1653, 1751 та 1761 рр.¹⁰, що є свідченням раннього поширення унії на теренах Волині. Наявність волинських матеріалів у фонді Холмської консисторії пояснюється тим, що до поділів Речі Посполитої частина деканатів, що знаходилися на теренах Волині, входили до складу Холмсько-Белзької єпархії. Після переходу Волині до складу Російської імперії ці деканати увійшли до Луцької єпархії.

У цілому масив уніатських консисторських документів висвітлює різні аспекти внутрішнього життя Греко-уніатської церкви від організаційної структури до особливостей відносин вірних та пастирів.

Серед матеріалів, продюгованих Уніатської церквою, особливий інтерес становить і такий вид внутрішньоцерковних джерел, як візитації, або описи церков, які є одними з найбільш інфор-

мативних та об'єктивних джерел з історії Церкви. Візитаційна документація є комплексним масовим джерелом з історії та культури України, яка розкриває різні аспекти функціонування Церкви.

Цінність цього виду джерел посилюється й тим, що протягом тривалого часу їх вивчення було епізодичним та поверховим, через що, за слушним зауваженням історика церкви І. Скоричяса, практичне використання протоколів візитацій у наукових дослідженнях було неспівмірним з їх інформаційним потенціалом¹¹.

Значний масив цих візитаційних документів зберігається у фондах ДАЖО, ДАВО, ЦДІАК України, Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ) та ін.

Зауважимо, що в Люблінському державному архіві нами було знайдено матеріали генеральної візитації Ратненського деканату 1793 р., який на той час входив до складу Холмської єпархії. Загалом, цінність візитації посилюється й тим, що на сьогодні не має публікацій візитацій Уніатської церкви Волині напередодні її входження до складу Росії.

Однак, впродовж першої половини XIX ст., в нових суспільно-політичних умовах візитаційні матеріали поступово вийшли з ужитку. Їх замінили рапорти як самого духовенства, так і деканів до консисторій та духовних правлінь. Тобто і в цій сфері діяльності Церкви запанувала російська система діловодства. Втім, візитації не відразу зникли, певний час вони існували паралельно зі звітною інформацією. Так, слід наголосити, що для хронологічних меж нашого дослідження важливими є, як ми вже відмічали, візитації, збережені у ф. 1040 Радомишльського деканату (ЦДІАК України) серед документів Могильовської Римокатолицької духовної консисторії за 1749–1926 рр. Тут є описи візитацій греко-уніатських церков Радомишльського повіту за 1830 р., які створюють загальну картину функціонування Церкви на місцях, а також висвітлюють відносини священників з парафіянами та церковними братствами за кілька років до остаточної ліквідації унії. Візитні описи церков є і серед матеріалів ф. 382 Луцької уніатської духовної консисторії в ДАВО. Це описи церков Кашегрудського деканату за 1800 р., а також описи церков всієї Луцької єпархії за 1799 р.

Цінність візитаційної документації посилюється й тим, що в ній цитуються фундаційні документи – ерекції, презенти, які є на сьогодні дуже рідкісним видом актових джерел. Ці документи закріплювали право конкретного священника на користування церковними угіддями, надане поміщиком. Заува-

жимо, що ерекції та презенти є не лише юридично-правовим документом, а й унікальним джерелом з історичного та географічного краєзнавства, оскільки містять інформацію про земельні володіння з детальними топографічними описами місцевості.

Саме ці документи, які закладали правову основу майнового існування будь-якої парафії, спричиняли часті конфлікти між уніатським та православним духовенством.

Наприкінці слід відмітити, що значний пласт джерел церковного походження міститься у колекційних бібліотечних та музейних зібраннях. Зокрема, у фондах ІР НБУВ є понад два десятки візитаційних справ уніатських деканатів, переважно Київського та Брацлавського воєводств від 1746 до 1793 рр.¹², зберігається тут і колекційна збірка та архів митрополита Андрея Шептицького, в якій є і документи, що стосуються теренів нашого дослідження¹³. Освітню діяльність Василіанського ордену репрезентують рукописні матеріали музею князів Чарторийських у Кракові¹⁴. У відділі рукописів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі також зберігається масив джерел з історії Греко-уніатської церкви. Серед них найбільшу нашу увагу привертає рукопис «Записки єпископа Є. Булгариса» про способи приєднання уніатів¹⁵. Значний інтерес становить колекція П. Доброхотова, що знаходиться в Архіві Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН тощо. Багатою на різнопланові матеріали з історії Церкви є збірка рукописів, пожертвованих католицьким священиком Б. Уссасом університетській бібліотеці Люблінського Католицького університету¹⁶. Збірка стосується історії Уніатської та Римо-католицької церков на території України та Білорусі в XVII – XIX ст.

Таким чином, церковні документальні джерела містять найбільш повну інформацію про становлення Греко-уніатської церкви в досліджуваний період. Їх цінність полягає у тому, що попри певний суб'єктивізм, що є невід'ємною складовою будь-якого історичного джерела, вони розкривають сутність церковної інституції зсередини. Саме цей масив джерел дає нам можливість створити найбільш повний та цілісний образ діяльності церкви на досліджуваних теренах.

Примітки

¹ *Скоцилас І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII ст. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. – Львів: Видавництво УКУ, 2004. – ссviii + 512 с.

² *Radwan M.* Kosciol greckokatolicki w zaborze rosyjskim okolo 1803 roku. Lublin, 2003. 185 s.; *Wizytacje generalne parafii unickich w wojewodztwie Kijowskim i Braclawskim po 1782 roku.* Lublin: TN KUL, 2004. 912 s.; *Sociografia Kosciola greckokatolickiego na Braclawszczyźnie i Kijowszczyźnie w 1782 roku.* Lublin, 2004. – 175 s.

³ *Зінченко А. Л.* Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1997. 423 с.; Архівні документи з історії аграрних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Архіви України. – 1986. – № 3. – С. 63–65. Акти візитацій монастирів і костелів XVIII – у першій половині XIX ст. як історичне джерело // Подільська старовина: Зб. наук. праць / Відп. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 205–213.

⁴ *Крижанівський О. П.* Джерела до соціально-економічної історії Церкви на Правобережній Україні (XVIII – перша половина XIX ст.) // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 73–79; Архівні документи про історію Церкви на Правобережній Україні XVIII – першої половини XIX ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – 2001. – Т. 7. – С. 56–59.

⁵ *Довбищенко М.* Українські церковні архіви Литовсько-Польської доби: історична доля та перспективи реконструкції // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 11–23; Документи державного архіву Волинської області до історії Луцької Уніатської єпархії у XVIII ст. // Архіви України. – 2005. – № 4. – С. 147–149.

⁶ *Кондратюк Р.* Джерела з історії Уніатської Церкви Південно-Східної Волині другої половини XVIII // Архіви України. – 2001. – № 4–5. – С. 99–110; Джерела з історії Уніатської Церкви Південно-Східної Волині // Острогiana в Україні і Європі. Староконстантинів. – 2001. – С. 352–358.

⁷ *Ks. S. Librowski.* Zrodla do wewnetrznych dziejow kosciola w Polsce w rekopismienych zbiorach koscielnych // Archiwa, biblioteki i muzea koscielne. Т. 7. – Lublin, 1963. – S. 77–94.

⁸ Tamze. – Z. 95, sygn. 1225.

⁹ Tamze. – Z. 95, sygn. 1226.

¹⁰ Tamze. – Sygn. 690, 447.

¹¹ *Скоцилас І.* Зазначена праця. – С. xviii.

¹² ІР НБУВ. – Ф. I, № 2461–2482.

¹³ ІР НБУВ. – Ф. XVIII, № 310, 315, 318, 321, 323.

¹⁴ Biblioteka i muzeum ksiezat Czartoryskich w Krakowie.

¹⁵ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки им. Салтыкова-Щедрина. – Ф. 574. Собрание Санкт-Петербургской Духовной Академии, д. 623. Записки архиепископа Евгения Булгариса об униатах. XIX в., 79 л.

¹⁶ Otdzial rekopisow Biblioteki Uniwersyteckiej KUL. – Zbior rekopisow ks. B. Ussasa.